

Om vitenskapelig redelighet – et svar til Hallvard Tjelmeland

Jan Heiret

Professor i historie ved Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen

Dr.philos. 2002

jan.heiret@uib.no

Min artikkel «Hva kan vi vite om det norske holocaust?» konkluderer med at Michelet-debatten har ført til en lite fruktbar polarisering som ikke har ført oss nærmere en avklaring av spørsmålet om mer kunne vært gjort for å redde jødene. I de kildediskusjonene jeg har tatt for meg, har jeg imidlertid ikke funnet «uredeligheter og triksing med kilder, men ulike tolkninger, ofte adekvate, men fra begge leire også mindre rimelige – og til og med unøyaktige og tendensiøse». Men etter min vurdering har gjensidige beskyldninger om «sviktende faglig dømmekraft og slett utført håndverk» ført «forfatterne ned i skyttergraver som har blitt gravd dypere ved hjelp av sjangervalg og fortellergrep».¹

Denne konklusjonen kan ikke Hallvard Tjelmeland akseptere. Han setter som et premiss at Michelet er uredelig, og enhver kritikk som ikke aksepterer dette premisset, blir avvist eller oversett. Han forholder seg derfor verken til mine kritiske kommentarer til Michelet, eller til at jeg på mange punkter argumenterer i tråd med Berggren, Bruland og Tangestuen (BBT). Samtidig blir enhver kritikk av BBT avvist med å insinuere at jeg skal ha tillagt dem vikarierende motiver og sådd tvil om deres integritet som holocaustforskere. Dessuten skal deres intensjon kun ha vært å påpeke svakheter og feil hos Michelet – ikke å svare på de mer overordnede spørsmålene hun stiller. Tjelmeland selv finner ingen grunn til verken å kritisere eller diskutere BBTs argumenter eller argumentasjonsform. Problemet med Tjelmelands premiss er at det gjør det vanskelig å føre en saklig diskusjon, og at det lukker muligheten for at Michelet-debatten kan føre forskningen om det norske holocaust videre.

Min forfatterposisjon og kritikk av Michelet

Tjelmeland mener at jeg som forfatter inntar en problematisk «overposisjon» som gjør at jeg kan «sjå ned på dei stridande partar og sortera etter styrke i kjeldedråfting og tolkingar». Selv vil jeg karakterisere min posisjon som «utenfra»: Jeg har gått inn i debatten som en historikograf med spesiell interesse for metodiske spørsmål og for hvordan historiske framstillinger konstrueres. Ved å sammenligne historiske framstillinger, i dette tilfellet bok-debatten som

1. Heiret, J. (2023). Hva kan vi vite om det norske Holocaust? En analyse av Michelet-debatten. *Historisk tidsskrift*, 102(1), 7–26, her s. 23, <https://doi.org/10.18261/ht.102.1.2>.

har blitt ført etter utgivelsen av *Hva visste hjemmefronten?*, og vurdere kildediskusjoner og tolkninger, følger jeg en vanlig historiografisk framgangsmåte.

Tjelmeland hevder at jeg ikke drøfter det agendastyrte ved Michelets bok. I første del av min artikkel foretar jeg imidlertid en analyse av hennes dramatiserende fortellergrep som jeg viser til at «BBT treffende har karakterisert som ‘persondriven med eit preg av dokumentarroman’ med personer som ofte blir framstilt ‘anten som hjelpsame og idealistiske eller som umoralske og profittdrivne’».² Jeg slår også fast at Michelet «har en tendens til å entydiggjøre diskutabile sammenhenger», og jeg kritiserer henne for å antyde «en sammenheng mellom aktørenes tidligere standpunkt og påståtte handlinger under krigen» – en sammenheng hun ikke kan belegge. Eksempelet jeg bruker, er nettopp framstillingen av de tre motstandsmennene Arvid Brodersen, Eivind Berggrav og Tore Gjelsvik, som også Tjelmeland viser til.

I den nye utgaven av *Hva visste hjemmefronten?*, som kom i 2022, har Michelet strøket en tendensiøs framstilling av familiehistorien til Gjelsvik og justert noen formuleringer om Berggrav, men selve fortellergrepet er beholdt.³ Når det gjelder Michelets påstand om at disse «portvokterne» forstod at jødene kom til å bli deportert og kanskje utryddet, men holdt informasjonen for seg selv, var min konklusjon derfor at hun «i sin iver etter å plassere ansvar, vi kan gjerne si skyld, trekker bastante konklusjoner på et diskutabelt grunnlag».⁴ Når det gjelder hennes påstand om at Carl Fredriksens Transport var drevet av pengebegjær og presset flyktningene for store summer, viser jeg til at hun etter «skarp kritikk, ikke minst fra BBT» har beklaget at hun «trakk slutninger det ikke er dekning for», og at kapitlet var skrevet om i 2022-utgaven.⁵

Tjelmeland er heller ikke fornøyd med mine kommentarer om den rollen Michelet tillegger Gunnar Sønsteby. Han mener jeg verken drøfter eller tar stilling, men er «reint refererende». I min artikkel tar jeg ikke opp debatten Tjelmeland viser til, som har dreid seg om hva slags informasjon Sønsteby satt med, og om hvorvidt utsagn han kom med i 1970, var preget av en «minneforskyving». Jeg refererer forklaringen Sønsteby ga på hvorfor hjemmefronten ikke engasjerte seg mer i hjelpearbeidet for jødene: «Vi skulle slåss. Vi skulle ikke hjelpe folk. Vi skulle lage noe positivt ut av frigjøringen av Norge. Så vi kom ikke noe særlig borti dette [med jødene] og fant det ikke riktig heller å gjøre det.»⁶ Dette utsagnet tolker Michelet som uttrykk for antijødiske holdninger, mens jeg diskuterer om ikke en annen tolkningskontekst også kan være relevant. Mitt anliggende her er altså ikke å forsvare Michelet, som Tjelmeland ser ut til å tro, men å få fram at aktørenes holdninger og motiv kan ha hatt flere fasetter.

Jeg mener at min kritikk av Michelet er skarp, og at også 2022-versjonen av boka på viktige punkter er tendensiøs, ikke minst fordi selve konstruksjonen av en fortelling med klare helter og skurker står uendret. Jeg har likevel ikke karakterisert henne som uredelig fordi jeg i de eksemplene jeg har gått inn i, ikke mener det er grunnlag for å hevde at hun bevisst har trikset med kildene. Jeg mener dessuten at historikere bør møte journalister og andre uten en historiefaglig grad med en viss raushet. Holocaust-forskningen ble tross alt lenge drevet fram av ikke-historikere. Jeg ser imidlertid at min avsluttende karakteristikkk av Michelets

2. Berggren, E.B., Bruland, B., & Tangestuen, M. (2020). *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste Hjemmefronten?* Dreyer, s. 290. Her hentet fra Heiret 2023: 10.

3. Michelet M. (2018). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Gyldendal. Ny utgave 2022.

4. Heiret 2023: 24.

5. Heiret 2023: 17.

6. Heiret 2023: 13.

framstilling av «portvokterne» kan ha vært for svak. Når hun også i versjonen fra 2022, til tross for kritikken som er reist, opprettholder det tendensiøse fortellergrepet, kan det settes spørsmålsteget ved hennes redelighet.

Min kritikk av BBT

Langt på vei følger jeg altså BBTs analyser av *Hva visste hjemmefronten?*, men jeg har også kritiske kommentarer til deres argumentasjon: For det første er ikke alle deres påpekninger av feil og mangler like overbevisende. I noen tilfeller står ulike adekvate tolkninger mot hverandre, og i andre tilfeller argumenterer jeg for at også BBTs tolkninger framstår som mindre rimelige. For det andre mener jeg det er grunnlag for å diskutere om det ikke også finnes en tendens hos BBT, og at også måten de argumenterer på, har bidratt til at debatten har kjørt seg fast. For det tredje er det viktige spørsmål Michelet reiser som de ikke går inn på.

Tjelmeland stiller seg uforstående til at jeg etterlyser en mer balansert framstilling hos BBT, og han viser til to sakskompleks: Det ene sakskomplekset dreier seg om diskusjonen om hvorvidt antisemittiske holdninger kan ha skapt problemer for jødene som flyktet til Sverige. Tjelmeland tar ikke stilling til de argumentene jeg framfører for at tekstutdragene BBT viser til, også kan forstås som uttrykk for antisemittiske stereotyper og ikke bare som uttrykk for at jødene ble oppfattet som en vanskelig gruppe flyktninger fordi de var sivilister i alle aldre.⁷ En slik tolkning av BBT sin framstilling finner Tjelmeland urimelig fordi det «strir mot det dei alle har stått for som holocaustforskarar». Her framstår det som om en kritisk lesning av BBT blir avvist av Tjelmeland fordi den angivelig skal implisere en underkjenning av deres faglige integritet. Jeg synes også det er påfallende at Tjelmeland overhodet ikke forholder seg til Espen Søbyes analyser, som jeg gjentatte ganger viser til. Etter mitt skjønn bidrar den erfarne holocaust- og antisemittismeforskeren Søbye med substansielle argumenter. Mitt hovedpoeng i denne diskusjonen er også her at BBT på den ene siden og Michelet på den andre har en tendens til å entydiggjøre aktørenes holdninger. Mens Michelet ikke ser «andre tolkningskontekster enn antisemittisme», toner BBT «ned antisemittiske utsagn».⁸

Det andre sakskomplekset handler om Geldmachers varsel og den meget omtalte redningsaksjonen som Lise Børsum organiserte. Diskusjonen om dateringen av disse hendelsene har fylt hele kapitler i bokdebatten fordi, som jeg skriver, «svaret som gis, blir brukt til å peke ut hvem som får æren for å ha varslet jødene: Michelets tyske hovedpersoner eller hjemmefrontens kontakter i politiet».⁹ Min ikke særlig oppsiktsvekkende konklusjon er at det er «lite fruktbart å lete etter hvilket varsel som var viktigst», og at det bør kunne etableres en «forståelse som er mer nyansert enn en opphetet debatt kan framvise».¹⁰ Slik sett finner jeg en diskutabel tendens i måten begge parter tolker og kontekstualiserer kildene på. Når Tjelmeland skriver at jeg henter om at BBT «er styrt av det Michelet kallar eit 'hjemmefrontnarrativ'», ser han bort fra at jeg eksplisitt problematiserer en slik framstilling.¹¹

I sitt nye bidrag til Michelet-debatten, utgitt etter at jeg publiserte min artikkel, går Tangestuen videre inn i denne diskusjonen og hevder at «Michelet feildaterer varselet og fluktmøtet gjennom selektiv lesning av kildene og gjennom å basere konklusjonene på feilaktige

7. Heiret 2023: 17–18.

8. Heiret 2023: 24.

9. Heiret 2023: 14

10. Heiret 2023: 24

11. Heiret 2023: 15–16.

premisser». ¹² Hans eget forsøk på å datere dette varselet er basert på beretninger og utsagn fra intervjuer fra 1970-, 80- og 90-årene som, slik han selv påpeker, er motstridende, og der informantene både er uklare og usikre på tidfestingen. ¹³ På dette grunnlaget legger Tangestuene «et puslespill» og setter fram en interessant, men høyst diskutabel teori. I stedet for å gå i dialog med Michelet og Søbye, insisterer han imidlertid på at uenigheten ikke skyldes ulike tolkninger, men at Michelet er uetterrettelig.

Jeg mener Tangestuene her kan kritiseres for å videreføre en debattstil der det å undergrave motstanderens troverdighet brukes som et retorisk virkemiddel. I min anmeldelse av Tangestuens bok i *Morgenbladet* trakk jeg også fram et eksempel på det som må kunne karakteriseres som et «ad hominem-argument»: Med stor patos hevder han at Michelets tvilsomme metodebruk, feil og mangler skal ha et stort «skadepotensiale» som ikke bare kan svekke tilliten til faglitteratur, men også føre til at «[t]roverdigheten til historien om Holocaust [...] trekkes i tvil.» ¹⁴

Tjelmeland ser ut til å mene at BBT må heves over enhver kritikk *fordi* de er anerkjente holocaustforskere, og han slår fast at det kun er «Michelet sin totalt manglende vilje til å ta påpeikninger av openberre feil inn over seg» som har ført til en polarisering av debatten. At Michelet, som også har levert bidrag til forståelsen av det norske holocaust, blir møtt med personangrep, går upåaktet hen. I *Morgenbladet* viste jeg til en tilsvarende ensidighet i Mona Ringvejs analyse av Michelet-debatten i *Krigen, holocaust og hjemmefronten*. På en overbevisende måte argumenterte hun for at både Michelet og Søbye tok i bruk klassisk ad hominem-argumentasjon i sine bøker, men hun fant få spor av tilsvarende argumentasjon i *Rapport*, og analyserte ikke Tangestuens kapittel i den boka hun selv bidro i. ¹⁵

I min artikkel legger jeg avgjørende vekt på Søbyes problematisering av varslingsbegrepet BBT anvender. Poenget til Søbye er at BBT opererer med et så snevert varslingsbegrep at «kun 'konkrete varsler' som inneholdt spesifikke opplysninger om kommende aksjoner, kunne og burde følges opp». ¹⁶ Dermed utdefineres all annen informasjon om den stadig mer brutale forfølgelse av jøder i de tyskokkuperte områdene. Dessuten faller både betydningen av antisemittismen i det norske samfunnet og «befolkningens kunnskap om hva nazismen innebar», utenfor BBTs perspektiv. Både Søbyes og min argumentasjon kan selvsagt diskuteres, men Tjelmeland ser ut til å avvise en slik debatt ved å vise til at BBTs intensjon kun var å foreta en «kritisk gjennomgang av Michelet si bok» – ikke å drøfte det mer overordnede spørsmålet om flere jøder kunne vært reddet. Dessuten mener han at BBT allerede har svart på dette spørsmålet fordi de i innledningen til *Rapport* skriver at de ikke er «i tvil om at det kunne vore gjort meir for å berge norske jødar». Ved å avgrense debatten på denne måten definerer Tjelmeland ut det viktige spørsmålet som mange, og seinest Ringvej, mener at Michelet har stilt, men ikke besvart: Hadde flere norske jøder overlevd hvis flere hadde blitt varslet tidligere? ¹⁷ Det burde være unødvendig å påpeke at heller ikke BBTs generelle innledende kommentar gir et tilfredsstillende svar.

Tjelmeland nøyer seg heller ikke med å avgrense debatten. Han ser også ut til å avvise at spørsmålet om det hadde vært mulig å etablere et sterkere sivilt forsvar for jødene, er et tema

12. Tangestuene, M. (2023). Et brev til Gyldendal. I M. Tangestuene (red.), *Krigen, holocaust og hjemmefronten*. Dreyer, s. 92.

13. Tangestuene 2023: 92–103.

14. Tangestuene 2023: 90. Jf. min anmeldelse i *Morgenbladet* 02.06.2023.

15. Ringvej, M. (2023). Avmaktens skyteskive. Om debatten rundt *Hva visste hjemmefronten?* I M. Tangestuene (red.), *Krigen, holocaust og hjemmefronten*. Dreyer forlag.

16. Heiret 2023: 13. Jeg viser her til Søbye, E. (2021). *Hva vet historikerne. Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*. Press, s. 63–64.

17. Ringvej 2023: 28.

det bør forskes mer på. I min artikkel viser jeg til at Ole Kristian Grimnes har pekt på at den danske befolkningen, i motsetning til den norske, «identifiserte seg med sine jøder og så angrepet på jødene som et angrep på seg selv». Han legger til at hjelpen den danske motstandsbevegelsen ga jødene, kan «minne om [...] skole- og kirkekampen i Norge». ¹⁸ Tjelmeland mener slike sammenligninger er irrelevante fordi de ikke kan forklare at langt flere jøder ble drept i Norge enn i Danmark. Slik jeg forstår Grimnes, er imidlertid ikke poenget hans å forklare forskjellene mellom Norge og Danmark, men å peke på en tematikk vi vet for lite om. I en artikkel fra 2020 konkluderer han da også med at «[t]iden burde være inne til å sette et sterkere søkelys på den sivile motstanden». ¹⁹ Dette er en konklusjon jeg kan slutte meg til, også fordi det vil være et viktig bidrag til den komparative holocaustforskningen.

Grunnfortellingens moralske essens

Ifølge Tjelmeland er «sjølv glansnummeret i Michelet sitt forsvar» at kritikerne hennes er «innhylla i ein patriotisk minnekultur». Dermed kan hun avfeie faglig kritikk ved å insinuere at det ligger et vikarierende motiv bak kritikken, en norm om at «heimefronten skal ikkje utsettast for kritikk.»

Så vidt jeg forstår, sikter Tjelmeland her til rekken av historiografiske analyser som har pekt på at okkupasjonshistorien i Norge som i andre europeiske land etter krigen ble skrevet inn i «nasjonale heltepos», eller «grunnfortellinger» om heroisk motstand som bygget nasjonal identitet og samhold. Dermed ble historieskrivingen preget av en såkalt «patriotisk minnekultur» der motstandsfolk ble framstilt som edle helter og det ikke var rom for kritiske blikk. ²⁰

Som jeg viser til i min artikkel, argumenterer ikke bare Michelet, men også Grimnes for at en slik «grunnfortelling» har vært virksom også i norsk historieskriving. Men mens Michelet hevder at norsk okkupasjonshistorie fortsatt er preget av et slikt «hjemmefrontnarrativ», peker Grimnes på at «grunnfortellingen» stadig har blitt både utvidet og nyansert, og at også jødene skjebne har blitt skrevet inn. ²¹ Jeg kritiserer eksplisitt Michelet for å tone ned den kritiske tradisjonen hun selv skriver seg inn i, en tradisjon som nettopp har bidratt til å nansere den okkupasjonshistoriske grunnfortellingen. Med referanse til Christhard Hoffmann peker jeg på at det fra 1980-tallet ble etablert en «motfortelling» som både kastet lys over antisemittismen i det norske samfunnet og motstandsbevegelsens rolle under arrestasjonene av jødene. ²²

Tjelmeland hevder imidlertid at det nå skal være det han betegner som en «minnehistorisk tilnærming» til okkupasjonshistorien som skal ha blitt «hegemonisk», og «då tilhører det ryggmergsrefleksen å sjå heimefrontnarrativ bak det som presenterer seg som fagleg kritikk». Og Tjelmeland legger til: «Heiret er etter mi oppfatning heller ikkje heilt fri for dette.»

18. Grimnes, O.K. (2018). *Norge under andre verdenskrig*. Aschehoug, s. 365. Jf. Heiret 2023: 22.

19. Grimnes, O.K. (2020). Hvordan har historieskrivingen om okkupasjonsårene skiftet over tid? *Nytt Norsk Tidsskrift*, 37(3), 274–286, her 284, <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2020-03-09>.

20. Jf. Lagrou, P. (1997). Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945–1965. *Past and Present*, 154(1), 181–222, <https://doi.org/10.1093/past/154.1.181>; Eriksen, A. (1995). *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Pax; Corell, S. (2010). *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Scandinavian Academic Press.

21. Jf. Michelet 2018: 343–344. Se også s. 368–369 i 2022-utgaven. Grimnes 2020: 281–283.

22. Heiret 2023: 19–20. Jeg viser her til Hoffmann, C. (2013). Nasjonalhistorie og minoritetshistorie. Jødisk historiografi i Norge. I J. Heiret, T. Ryymin & S.A. Skålevåg (red.), *Fortalt fortid. Norsk historieskriving etter 1970*. Pax, s. 251–262.

At Michelet tillegger et «hjemmefrontnarrativ» for stor betydning, kan vi altså være enige om, men at hun skal representere en hegemonisk posisjon, framstår som en underlig påstand. Kritikken mot henne har da vært ganske omfattende. Mer påfallende er det at Tjelmeland ikke ser ut til å ta inn over seg hvilken rolle analyser av slike «grunnfortellinger» kan ha i en historiografisk diskusjon. Som jeg skriver i min artikkel, er poenget med slike analyser å bidra til kritiske refleksjoner over måten historikere har tolket sine kilder og konstruert sine framstillinger.²³ Mer enn å avdekke vikarierende motiv, dreier det seg om å rette søkelyset mot ofte uintenderte blindsoner i en framstilling. Det er da også slik jeg leser Grimnes sine analyser av hvordan den okkupasjonshistoriske «grunnfortellingen» over tid har blitt endret.

Ved å avfeie en slik historiografisk refleksjon som en jakt på vikarierende motiv, bidrar Tjelmeland paradoksalt nok selv til å underbygge Michelets ensidige forståelse ved at han etablerer en posisjon som nærmest gjør det illegitimt å rette et kritisk eller et nyanserende søkelys mot hjemmefronten.

På ett punkt setter jeg imidlertid spørsmålsteget ved Grimnes sin forståelse av grunnfortellingens betydning for okkupasjonshistorieskrivingen. Slik Grimnes forstår grunnfortellingen, går den i sin mest essensielle form «ut på at Norge førte det godes kamp mot onde krefter».²⁴ At denne fortellingen har blitt utvidet og endret, betyr likevel ikke, slik han ser det, at det er «grunnfortellingen i seg selv som forkastes, men dens mangel på nyanser». Mitt poeng er at det nettopp kan være grunnfortellingens «dypt moralske 'essens' som hindrer en nyansering».²⁵ Ifølge Tjelmeland vil et slikt standpunkt forutsette en verdinøytral historieskriving, men her tror jeg han har misforstått meg. Jeg anser det ikke som problematisk at alle partene i Michelet-debatten legger til grunn at okkupasjonshistorieskrivingen bygger på «et normativt standpunkt for de demokratiske verdiene».²⁶ Problemet oppstår dersom aktørene blir plassert innenfor absolutte moralske kategorier som enten «onde» eller «gode». Min konklusjon er at en slik moraliserende kategorisering kan gjenfinnes hos begge parter i Michelet-debatten. Dermed viskes nyanser ut og «hindrer norsk holocaust-forskning fra å komme videre».²⁷ Min lesning av debatten kan selvsagt diskuteres. Jeg vil likevel tro at det er lite kontroversielt å peke på at nazistenes medhjelpere så vel som de som kjempet for demokratiske verdier, kan ha hatt både uklare, sammensatte og motsetningsfylte motiv og oppfatninger.

23. Heiret 2023: 20.

24. Grimnes 2018: 11.

25. Heiret 2023: 21.

26. Heiret 2023: 21.

27. Heiret 2023: 24.